

Κώστας Σμπόνιας

Ο ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ οικισμός του Βρύσινα Ρεθύμνης: συνέχειες και ασυνέχειες στο ορεινό τοπίο του Βρύσινα στην Εποχή του Χαλκού

SUMMARY

This paper focuses on the continuities and discontinuities in the mountainous landscapes of Crete during the Bronze Age, via the example of Mount Vrysinas in Rethymno Prefecture. The intensive archaeological field survey of Vrysinas, starting from the investigation of the surroundings of the Minoan Peak Sanctuary and studying the landscape from a diachronic perspective, has contributed to our understanding of this region in different periods. The aim of this paper is to present the remains of the LM IIIC PG habitation as revealed by the surface survey. It focuses on the spatial structure of the settlement and on the continuities or discontinuities observed at the sociopolitical and demographic level in the mountainous landscape at the end of the Bronze Age. The methodology followed combined the geomorphological study, the intensive surface survey and the petrographic analysis of the pottery as a chronological indicator for the study of individual chronological periods. The surface survey allowed us to understand the size and spatial organization of the LM IIIC PG settlement through the study of the anthropogenic features and the surface finds, placed in the context of the wider area and within the economic and social structures at the end of the Bronze Age.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Βρύσινας, έρευνα επιφανείας, ιερά κορυφής, οικισμοί καταφύγια, Υστερομινωική ΙΙΙΓ περίοδος, Εποχή Χαλκού, Κρήτη, βουνά, όρη, αρχαιολογία τοπίου

Η έρευνα επιφανείας του Βρύσινα ξεκίνησε ως μια μικρής έκτασης έρευνα στον περίγυρο της κορυφογραμμής, όπου βρίσκεται το μινωικό ιερό κορυφής (Δαβάρας 1974, Τζαχίλη 2016), με στόχο να το εντάξει στο ευρύτερο περιβάλλον και να εντοπίσει κατάλοιπα που να ρίχνουν φως στη λειτουργία του (εικ. 1). Η διαχρονική οπτική στη μελέτη του τοπίου διέυρυνε στην πορεία τους στόχους της έρευνας που αποσκοπούσε στην κατανόηση του ορεινού όγκου σε διάφορες περιόδους (Σμπόνιας 2011).¹ Η παρούσα μελέτη εστιάζει στα κατάλοιπα της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ κατοίκησης, όπως προέκυψε από την έρευνα επιφανείας, στη χωρική δομή

¹ Η επιφανειακή έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Κ. Σμπόνια, στο πλαίσιο της ανασκαφής του μινωικού ιερού από το Πανεπιστήμιο Κρήτης και την ΚΕ' ΕΠΚΑ υπό τη διεύθυνση των Ι. Τζαχίλη και Ε. Παπαδοπούλου (Παπαδοπούλου – Τζαχίλη 2010α, 2010β), με τη συνεργασία της Γ. Κορδατζάκη στη μελέτη της κεραμικής και την πετρογραφική ανάλυση (Κορδατζάκη 2007, 2010) και της Ν. Κραχτοπούλου για τη διεξαγωγή της γεωαρχαιολογικής έρευνας.

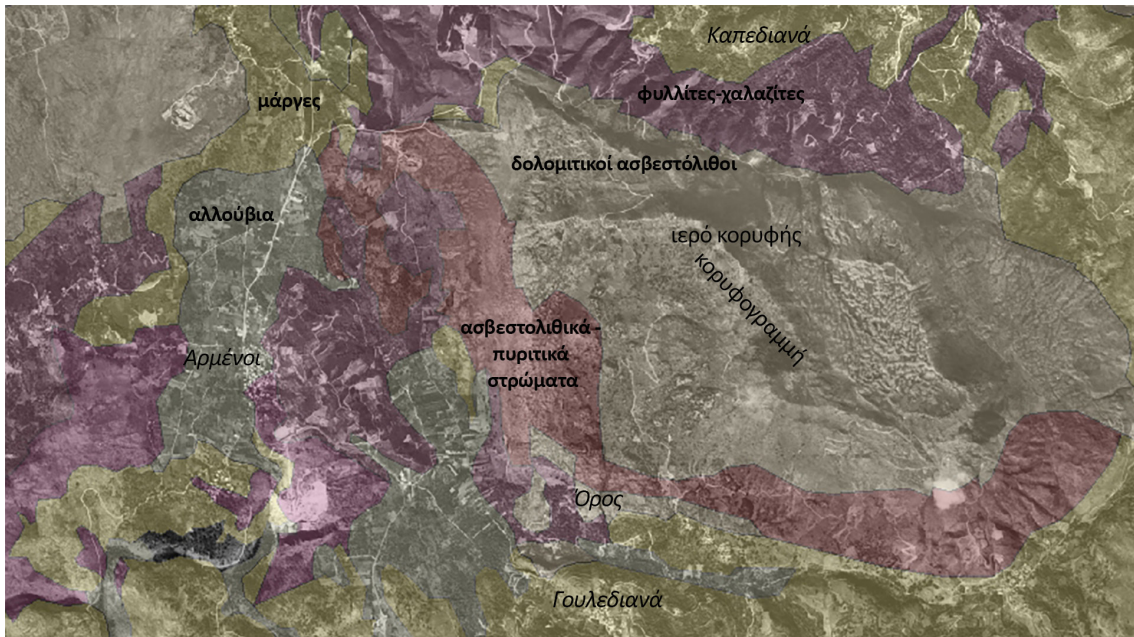
Εικ. 1. Αποψη του Βρύσινα από βορρά. Διακρίνεται η κορυφή του μινωικού ιερού κορυφής.

του οικισμού και στις συνέχειες ή ασυνέχειες στο ορεινό τοπίο σε πολιτικοκοινωνικό και δημογραφικό επίπεδο, στα τέλη της Εποχής του Χαλκού. Η έρευνα επιφανείας έδωσε τη δυνατότητα κατανόησης του μεγέθους και της οργάνωσης του οικισμού μέσα από τη μελέτη των ανθρωπογενών χαρακτηριστικών και των επιφανειακών ευρημάτων σε μια ευρεία έκταση, εντάσσοντας τα περιορισμένα ανασκαφικά ευρήματα της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου από το μινωικό ιερό κορυφής στα συμφραζόμενα της ευρύτερης περιοχής και στις οικιστικές, παραγωγικές και κοινωνικές δομές του τέλους της Εποχής του Χαλκού.²

Η μελέτη των μικροπεριβαλλόντων του Βρύσινα αποτέλεσε το πρώτο βήμα στην προσέγγιση του ορεινού όγκου. Τη γεωλογική ζώνη των μαργών της λοφώδους χώρας που τον περιβάλλει, όπου βρίσκονται οι ιστορικοί οικισμοί και οι γνωστές μινωικές θέσεις (Τζαχίλη 2016, 35 χάρτης 8, Tzedakis – Martlew – Arnott 2018), ακολουθεί μια ζώνη φυλλιτών-χαλαζιτών στις υπώρειες του βουνού και, στη συνέχεια, υψώνεται ο κεντρικός ορεινός όγκος (εικ. 2). Πρόκειται για ένα οροπέδιο σε σχήμα τραpezίου, όπου κυριαρχούν οι δολομίτες και οι δολομιτικοί ασβεστόλιθοι. Τον κεντρικό πυρήνα διατρέχει διαγωνίως με ΒΔ-ΝΑ προσανατολισμό η κεντρική κορυφογραμμή, με μέσο υψόμετρο στα 850 μέτρα, όπου δεσπόζει η κορυφή του μινωικού ιερού (Παπαδοπούλου – Τζαχίλη 2010α, 2010β). Εκατέρωθεν της κορυφογραμμής, κυρίως μεταξύ των ισοϋψών των 720 και 820 μέτρων, αναπτύχθηκε ο οικισμός της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περιόδου που, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας επιφανείας, αποτέλεσε τη μόνη περίοδο στην οποία αναπτύχθηκε εκτεταμένη μόνιμη οικιστική εγκατάσταση στο εσωτερικό του βουνού.³

² Βλ. ενδεικτικά Nowicki 2000 και 2011, Wallace 2010, 49-72, Langhor 2017, 24-26, Wallace 2020, Knapp – Manning 2016.

³ Εξάιρεση αποτελεί η Τελική Νεολιθική περίοδος, κεραμική της οποίας τεκμηριώνεται στα πλατώματα του ιερού κορυφής, τόσο στην ανασκαφή (Τζαχίλη 2016, 55-59) όσο και στο υλικό της επιφανειακής έρευνας (βλ. κατωτέρω εικ. 5β).

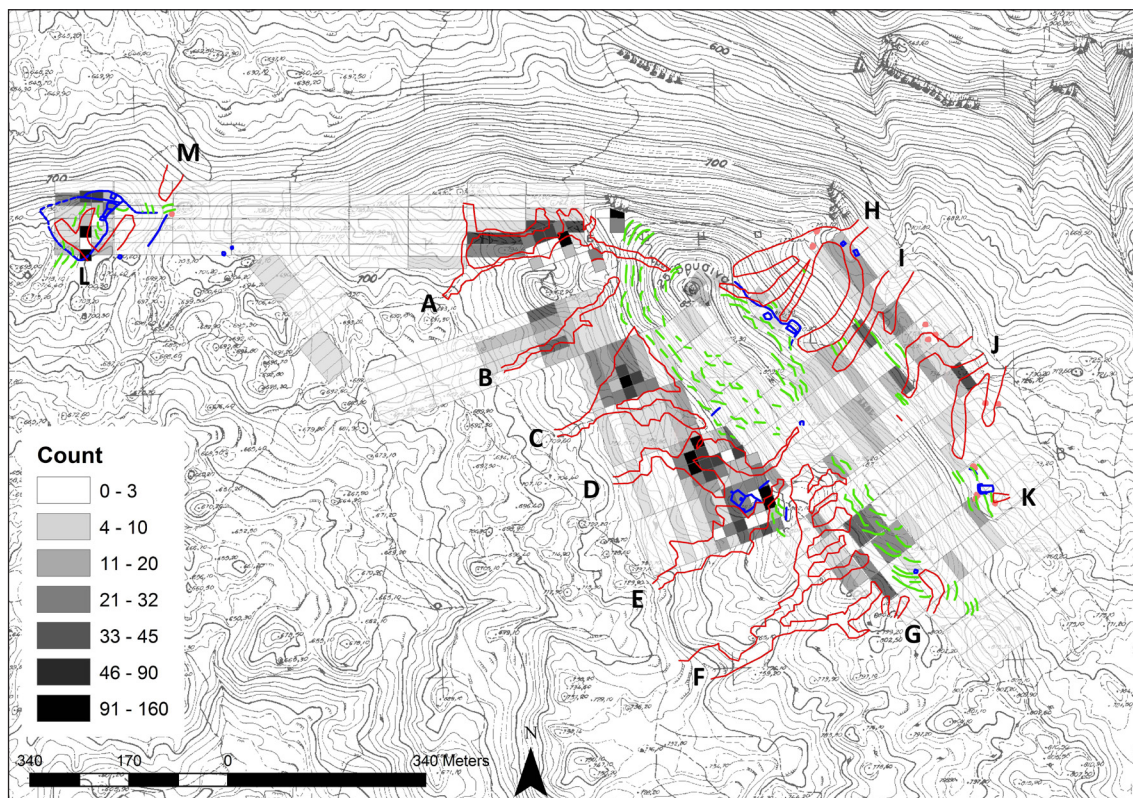
Εικ. 2. Αεροφωτογραφία του Βρύσινα με σήμανση της γεωλογίας της ευρύτερης περιοχής.

Η γεωλογική δομή του Βρύσινα, ο πυρήνας δηλαδή των δολομιτών και δολομιτικών ασβεστόλιθων, που περιβάλλονται από χαμηλότερες πλαγιές φυλλιτών-χαλαζιτών (Μυλωνάκης 1988, 1991), αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό σε πολλά όρη της Κρήτης (Φασουλός 2001, 14-22, σχήμα 3). Η διαφορά έγκειται στο ότι, λόγω του μικρού μεγέθους και της δυνατότητας εκμετάλλευσης από τα πεδινά, οι ιστορικοί οικισμοί βρίσκονται όχι στο εσωτερικό αλλά περιμετρικά, στους χαμηλούς λόφους του Νεογενούς που τον περιβάλλουν. Στο εσωτερικό του βουνού, ο κεντρικός πυρήνας δεν είναι ενιαίος αλλά κατακερματισμένος σε μια σειρά από μικροπεριβάλλοντα, τα οποία έχουν διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό από τον άνθρωπο. Στα κατώτερα τμήματα ανοίγονται καρστικές βαθύνσεις που αποτελούν περιβάλλοντα απόθεσης. Σήμερα έχουν τη μορφή σχετικά επίπεδων λεκανών που χρησιμοποιούνται ως βοσκότοποι, μαντριά ή καλλιεργούνται ακόμα και σήμερα με δημητριακά – ή οπωροκηπευτικά κατά το παρελθόν (Αντωνογιαννάκης 2000, 59). Πρόσθετα ανθρωπογενή περιβάλλοντα δημιουργούνται στις πλαγιές, όπου οι κοίλες πλαγιές και οι φυσικές κοίτες ροής των χειμάρρων κλείνονται με κάθετες πεζούλες, δημιουργώντας άνηδρα καλλιέργειας και πλατώματα που συγκρατούν το χώμα και τα νερά και δημιουργούν ωφέλιμο χώρο για τις καλλιέργειες. Ολόκληρος ο ορεινός όγκος είναι ένα εξανθρωπισμένο τοπίο. Είναι η κατανόηση αυτών των μικροπεριβαλλόντων και της μικροτοπογραφίας του Βρύσινα που αποτέλεσαν τη βάση για την εφαρμογή εντατικών μεθόδων έρευνας και περισυλλογής δεδομένων.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η μεθοδολογία της έρευνας επιφανείας έχει αναπτυχθεί με βάση προγράμματα σε χαμηλές τοπογραφικά ζώνες, ενώ στις ορεινές περιοχές η ανώμαλη τοπογραφία και η κάλυψη από τη

Η παρουσία αυτή, πιθανώς ημιμόνιμου χαρακτήρα, συνάδει με την εξάπλωση σε περιφερειακά ορεινά και ημιορεινά περιβάλλοντα στην περίοδο αυτήν (Tomkins 2008, 35-40, Nowicki 2014).

Εικ. 3. Κάναβος της έρευνας επιφανείας με τις πυκνότητες της επιφανειακής κεραμικής (Κ. Σμπόνιας) και (με κόκκινο χρώμα) τα όρια συστημάτων ανδέρων (Α-Λ) στις υπώρειες της κεντρικής κορυφογραμμής του Βρύσινα, με βάση τη γεωμορφολογική έρευνα (Ν. Κραχτοπούλου). Σημειώνονται, επίσης, πεζούλες που ακολουθούν τις ισοϋψείς ή υποστηρίζουν μικρά πλατώματα (με πράσινο χρώμα).

βλάστηση δυσχεραίνουν την ορατότητα και τη συστηματική καταγραφή και έχουν οδηγήσει σε περισσότερο εκτατικές μορφές επισκόπησης (Nowicki 2000, 2018, 118-119, Haggis 2005, 26-28). Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ορεινών περιοχών ωστόσο δημιουργούν προϋποθέσεις για αξιόπιστα αποτελέσματα, καθώς οι σκληροί ασβεστόλιθοι δημιουργούν σταθερά τοπία στον χρόνο (Σμπόνιας 2011, 513). Τα λεπτά εδάφη στις περιοχές αυτές, οι αργές διαδικασίες δημιουργίας νέων εδαφών, αλλά και οι μικρής έντασης σύγχρονες επεμβάσεις στο ορεινό τοπίο, έχουν διασώσει στην επιφάνεια ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας, ενώ η κεραμική, παρά την απουσία σύγχρονης καλλιέργειας, γίνεται ορατή σε διακριτές συγκεντρώσεις και έρχεται στην επιφάνεια κυρίως μέσω της διάβρωσης. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην έρευνα επιφανείας του Βρύσινα συνδύασε τη γεωμορφολογική έρευνα, την εντατική επιφανειακή επισκόπηση και την αξιοποίηση της πετρογραφικής ανάλυσης της κεραμικής ως χρονολογικό δείκτη για τη μελέτη των επί μέρους χρονολογικών περιόδων.

Η γεωμορφολογική έρευνα από τη Ν. Κραχτοπούλου αποτέλεσε τη βάση για την κατανόηση της γεωμορφολογίας, της υδρολογίας των υπωρειών και των ανθρωπογενών διαμορφώσεων στις πλαγιές του Βρύσινα, καθώς και για την αξιολόγηση των επιφανειακών διασπορών της κεραμικής σε σχέση με φαινόμενα διάβρωσης, ολίσθησης ή άλλους γεωμορφολογικούς παράγοντες. Στην περιοχή που ερευνήθηκε εκατέρωθεν της κεντρικής κορυφογραμμής καταγράφηκαν 12 συστήματα διαφόρων τύπων ανδέρων και ποικίλων διαμορφώσεων του

φυσικού ασβεστόλιθου (εικ. 3: Α-Μ). Στις απότομες δυτικές πλαγιές της κεντρικής κορυφογραμμής, και σε μικρότερο βαθμό στα ανατολικά, κυριαρχούν τα άνθηρα που χτίζονται κάθετα στις κοίλες πλαγιές (εικ. 4β). Τα αναλήμματα συγκρατούν τα αλλουβιακά ιζήματα, διατηρούν την υγρασία και δημιουργούν σχετικά επίπεδες βαθμιδωτές επιφάνειες, κατάλληλες για καλλιέργεια. Κάποια από αυτά συγκρατούν επιχώσεις που έχουν πάχος έως και δύο μέτρα, συνεχίζοντας πιθανότατα παλαιότερες ανάλογες κατασκευές. Τα όρια των συστημάτων αυτών, τα οποία σήμερα έχουν εγκαταλειφθεί και χρησιμοποιούνται περιστασιακά για την κτηνοτροφία, έχουν κομβικό ρόλο στην έρευνα επιφανείας του Βρύσινα, διότι με αυτά συσχετίζονται σε μεγάλο βαθμό οι συγκεντρώσεις της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ κεραμεικής (εικ. 3). Πάνω από τα συστήματα των κοίλων πλαγιών, μεταξύ των ισοϋψών των 780-840 μέτρων, καταγράφηκαν άνθηρα που ακολουθούν τις ισοϋψείς της απότομης επικλινούς πλαγιάς, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό το γεγονός ότι δεν είναι συνεχή, δεν δημιουργούν δηλαδή την εικόνα μιας κλιμακωτής πλαγιάς, αλλά χτίζονται όπου είναι απαραίτητο, ενσωματώνοντας στην κατασκευή τους τον φυσικό ασβεστόλιθο (εικ. 4γ). Φαίνονται παλαιότερα και συχνά εμφανίζουν μεγαλιθικά χαρακτηριστικά, ενώ τα πλατώματα που δημιουργούν σχετίζονται με την κατά χώραν διασπορά της κεραμεικής. Άλλες ανθρωπογενείς διαμορφώσεις στα ίδια σημεία της πλαγιάς μοιάζουν μορφολογικά με μικρά άνθηρα για την προστασία μεμονωμένων δένδρων (Rackham – Moody 1996, 141, εικ. 12.1: Pocket terraces), χωρίς να αποκλείεται ο συσχετισμός τους με άλλες πιθανές χρήσεις (εικ. 4δ).

Εικ. 4. Η κεντρική κορυφογραμμή του Βρύσινα και οι ανθρωπογενείς διαμορφώσεις στην πλαγιά: α) η κεντρική κορυφογραμμή (δυτική πλαγιά), β) τα βαθμιδωτά άνθηρα στην κοίλη πλαγιά του συστήματος Ε με δεξαμενή στο άκρο, γ) τα άνθηρα που ακολουθούν τις ισοϋψείς, δ) το μικρό άνθηρο (pocket terrace).

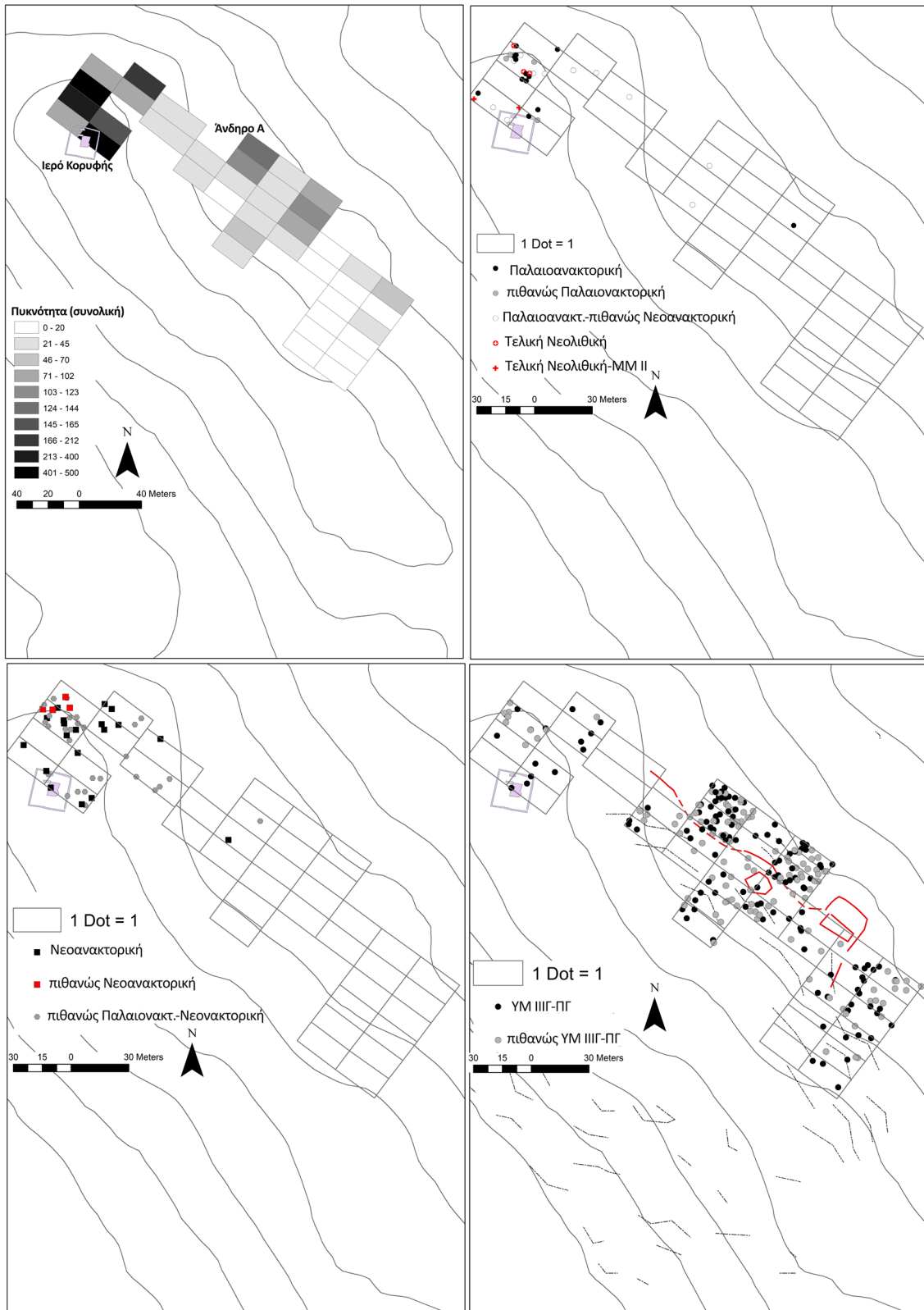
Στις παραπάνω γεωμορφολογικές ζώνες εφαρμόστηκε μια μέθοδος εντατικής κάλυψης για τον εντοπισμό του επιφανειακού υλικού, με σάρωση στις πλαγιές σε λωρίδες μήκους 50 ή 100 μέτρων, με μικρές αποστάσεις μεταξύ των πεζοπόρων για την καταγραφή σε μια συνέχεια της διασποράς της επιφανειακής κεραμεικής (εικ. 3). Παράλληλα, για τη διερεύνηση περιοχών με ιδιαίτερη συγκέντρωση κεραμεικής εφαρμόστηκε κánaβος. Οι μικρές ενότητες καταγραφής ακολούθησαν την κλίση των πλαγιών και έλαβαν υπόψη ανθρωπογενή χαρακτηριστικά, όπως τα άνδηρα και τα μονοπάτια. Η καταγραφή σε μια συνέχεια στον χώρο μάς δίνει τη δυνατότητα να αξιολογήσουμε ανεπαίσθητες πυκνότητες υλικού στα πλατώματα της πλαγιάς, που αντανakλούν κατά χώραν ευρισκόμενο υλικό, σε αντίθεση με τις συγκεντρώσεις κεραμεικής χαμηλότερα, στο εσωτερικό των λεκανών ή στις πλαγιές, που μπορεί να σχετίζονται με τη διάβρωση. Συνολικά καλύφθηκε η κεντρική κορυφογραμμή του ιερού και οι πλαγιές στα ανατολικά και δυτικά, καθώς και η προέκταση της κεντρικής κορυφογραμμής προς τα βορειοδυτικά (εικ. 3). Επίσης, καλύφθηκαν δειγματοληπτικά οι επίπεδες προσχωσιγενείς λεκάνες του κεντρικού οροπεδίου. Σε μεγάλο βαθμό, μετά τον εντοπισμό του ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ οικισμού, ήταν η τεκμηρίωση της έκτασης και της δομής του που προσδιόρισε τις περιοχές στις οποίες επεκτάθηκε η έρευνα επιφανείας.

Η εικόνα 3 αποτυπώνει τις πυκνότητες της συνολικής κεραμεικής που καταγράφηκε στην έρευνα. Με εξαίρεση τις συγκεντρώσεις κεραμεικής της παλαιοανακτορικής και νεοανακτορικής περιόδου στα άνδηρα του ιερού κορυφής (Εικ. 5β-γ) και τη σποραδική κεραμική των νεότερων χρόνων στις λεκάνες του οροπεδίου, η πλειονότητα της κεραμεικής κατά μήκος του άνω τμήματος της πλαγιάς της κεντρικής κορυφογραμμής του Βρύσινα χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περίοδο. Η εικόνα 5 παρουσιάζει τη χρονολόγηση της προϊστορικής κεραμεικής, από την Τελική Νεολιθική ως και την ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περίοδο, σε δύο γειτονικές συστάδες του οικισμού, που περιλαμβάνουν την περιοχή του μινωικού ιερού κορυφής και το αμέσως χαμηλότερο προς τα βορειοανατολικά ευρισκόμενο φυσικό πλάτωμα (Άνδηρο Α, βλ. συζήτηση κατωτέρω).

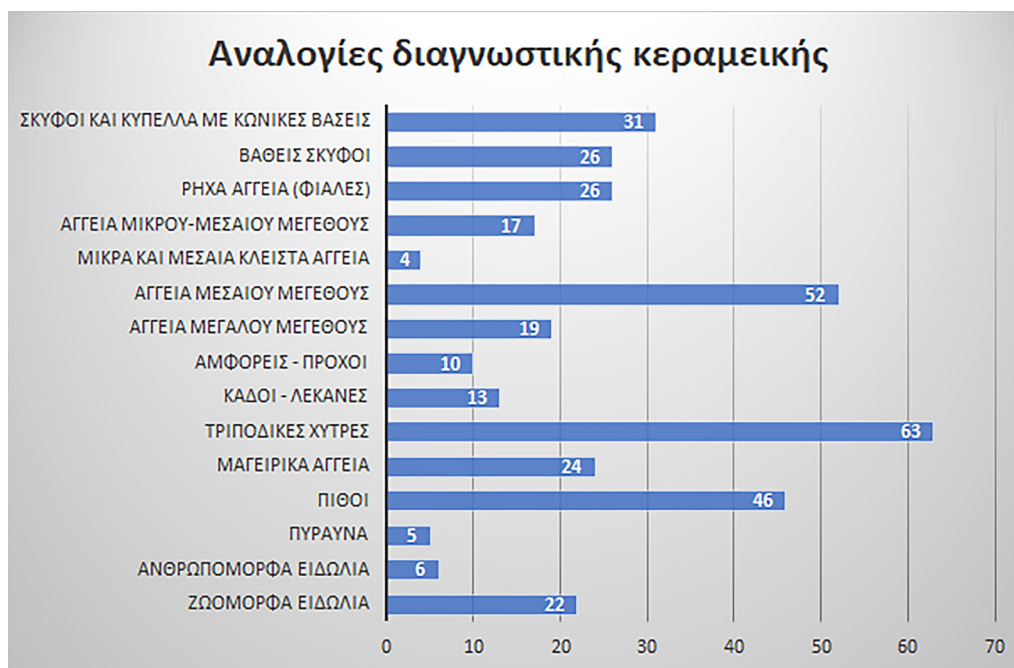
Η ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Το 70% περίπου της κεραμεικής που συλλέχθηκε στις περιοχές της έρευνας επιφανείας σχετίζεται με μη διαγνωστικά θραύσματα από πλευράς τυπολογίας. Η μελέτη των κεραμικών υλών του συνολικού υλικού του Βρύσινα από τη Γ. Κορδατζάκη, με βάση τη μακροσκοπική εξέταση της κεραμεικής και την πετρογραφική ανάλυση, καθώς και η συνεξέταση με υλικό διαγνωστικό ως προς τη χρονολόγηση με βάση τυπολογικά κριτήρια, επέτρεψαν τον προσδιορισμό των κεραμικών υλών και τον συσχετισμό των συνταγών κεραμεικής με συγκεκριμένες περιόδους χρήσης (Κορδατζάκη 2007, 2010, 2016, 269-271).

Συγκεκριμένα προσδιορίστηκαν τρεις κεραμικές ύλες, που χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περίοδο και δηλώνουν μια διαφοροποιημένη ακολουθία κεραμικών υλών σε σχέση με τις κεραμικές ύλες που χαρακτηρίζουν το μινωικό ιερό κορυφής. Η κεραμική ύλη Χ αποτελεί μια μέτρια αδρόκοκκη ασβεστιούχο κεραμική ύλη με εγκλείσματα χαλαζίτη και πολυκρυσταλλικού χαλαζία μεγέθους ψηφίδας και συνιστά τη βασικότερη παράδοση παραγωγής ανοιχτόχρωμων μεσαίων και μεγάλων αγγείων της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περιόδου (Κορδατζάκη 2016, 266-267, 284-285, εικ. 63, 304 πίν. 3). Η κατηγορία ΧΙ, που εμφανίζει μεγάλο ποσοστό συχνότητας

Εικ. 5. (α) Συνολική πυκνότητα της επιφανειακής κεραμικής στο μινωικό ιερό κορυφής και στο χαμηλότερα ευρισκόμενο άνδριο Α στα βορειοανατολικά, (β-δ) κατανομή της προϊστορικής κεραμικής ανά περίοδο (Τελική Νεολιθική, Παλαιοανακτορική, Νεοανακτορική, ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ).

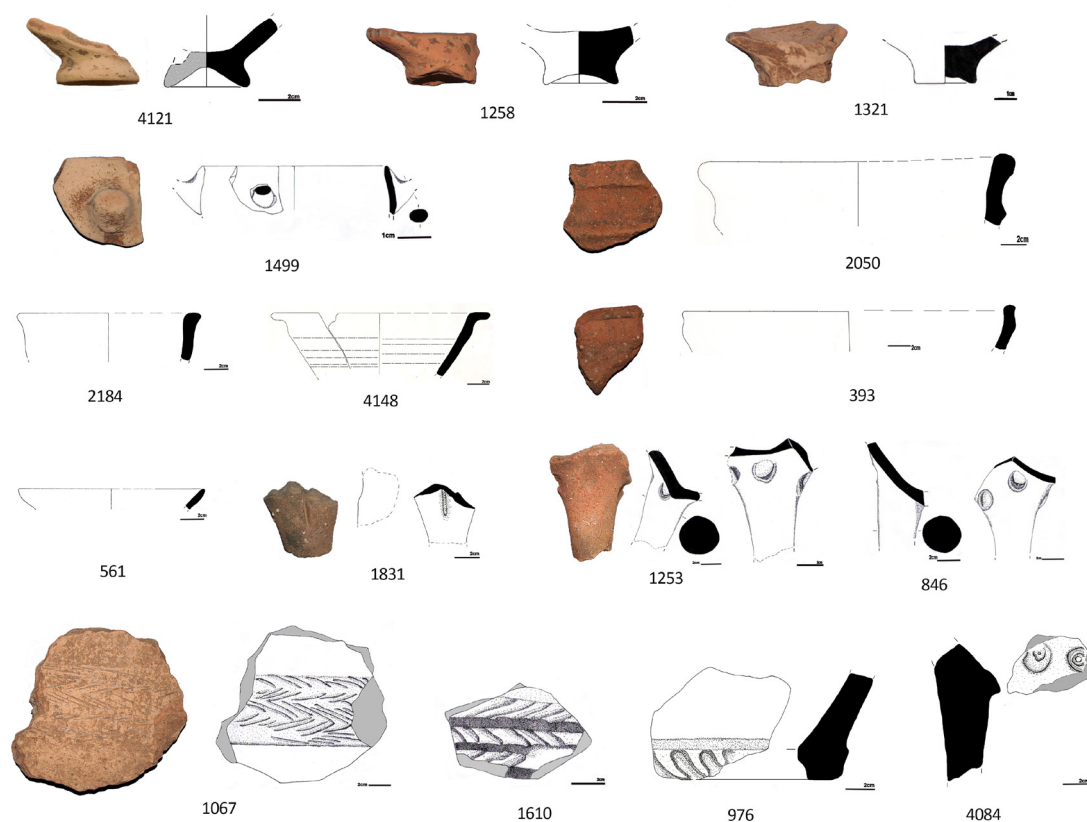

Εικ. 6. Αναλογίες ως προς τα σχήματα της διαγνωστικής κεραμεικής από την έρευνα επιφανείας.

στο επιφανειακό υλικό σε όλες τις συστάδες του οικισμού, χαρακτηρίζεται από ασβεστιούχο αδρόκοκκη κεραμική ύλη με εγκλείσματα μονοκρυσταλλικού και πολυκρυσταλλικού χαλαζία ή χαλαζίτη, μεγέθους πολύ αδρής άμμου και ψηφίδας, και συσχετίστηκε με την παραγωγή σκοτεινόχρωμων ανοιχτών αγγείων, μαγειρικών τριποδικών αγγείων και άλλων μαγειρικών σκευών (Κορδατζάκη 2016, 268, 285-286, εικ. 64). Η κεραμική ύλη XII συνιστά πολύ αδρόκοκκη ασβεστιούχο κεραμική ύλη με προσθήκη ιλυόλιθων και απαντά σε όστρακα από πιθάρια, λεκανοειδή και κλειστά αγγεία (Κορδατζάκη 2016, 286). Παράλληλα, συνέχισε να χρησιμοποιείται, όπως και στις πρωιμότερες φάσεις του μινωικού ιερού, η πολύ λεπτόκοκκη ασβεστιούχος κεραμική ύλη Ια και Ιβ για την παραγωγή κρατήρων και σκύφων με δακτυλιόσχημες βάσεις (Κορδατζάκη 2016, 264-265, 275-277). Η σύνδεση της επιφανειακής κεραμικής με τις παραπάνω προσδιορισμένες κεραμικές ύλες και τις αντίστοιχες τεχνολογίες κεραμικής έδωσε τη δυνατότητα αξιοποίησης της τεχνολογίας ως δείκτη χρονολόγησης αδιάγνωστων τυπολογικά οστράκων και συνέβαλε στην οριοθέτηση των συστάδων του ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ οικισμού με μεγαλύτερη σαφήνεια.⁴

Από τυπολογικής πλευράς η κεραμική είναι ομοιογενής και περιλαμβάνει αγγεία πόσης και βρώσης, μεγάλα και μεσαία κλειστά αγγεία μεταφοράς (αμφορείς, πρόχοι), μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία (εικ. 6). Από τα αγγεία πόσης, που συσχετίζονται με την υψηλά ασβεστιούχο λεπτότεχνη κεραμική ύλη, ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η κατηγορία των σκύφων ή κυπέλλων με χαμηλή κωνική βάση διαμέτρου 2.5-6.5 εκ. (εικ. 7: 4121, 1258, 1321), που απαντούν επίσης στο υλικό από την παλαιότερη ανασκαφή του Βρύσινα (Τζαχίλη 2016,

⁴ Για μια αντίστοιχη μεθοδολογική προσέγγιση βλ. Haggis – Mook 1993, Haggis 2005, Moody κ.ά. 2003.

Εικ. 7. Δείγματα χαρακτηριστικής κεραμικής της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περιόδου από την επιφανειακή έρευνα (σχέδια Γ. Κορδατζάκη).

130-132, πίν. 34) και έχουν παράλληλα σε πολλούς ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ οικισμούς.⁵ Οι βαθείς σκύφοι, συνήθως με ίχνη επιχρίσματος στις δύο πλευρές και σωζόμενες λαβές κυκλικής διατομής, συναντώνται επίσης με μεγάλη συχνότητα στο υλικό της επιφανειακής έρευνας (εικ. 7: 1499) και αντανakλούν τη δημοφιλή του σχήματος στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο (Preston Day 2016, 68, Hallager 2000, 139, εικ. 30: 7, Nowicki 2008, 60, Haggis 2005, 57). Η κεραμική που προέρχεται από το επιφανειακό υλικό συγκροτείται επίσης από αγγεία που σχετίζονται με την επεξεργασία, αποθήκευση και μεταφορά (εικ. 6). Τα πιο χαρακτηριστικά είναι οι τριποδικές χύτρες και άλλα μαγειρικά σκεύη, χονδροειδή αγγεία (κάδοι, λεκάνες), πίθοι, και σε μικρότερο βαθμό μεταφορικά αγγεία (πρόχοι, αμφορείς). Οι τριποδικές χύτρες με πόδια κυκλικής διατομής, που συνδέονται σχεδόν αποκλειστικά με την κεραμική ύλη ΧΙ, φέρουν συστηματικά (σε 24 παραδείγματα) τρεις κυκλικές εμπίεσεις γύρω από το σημείο ένωσης του ποδιού με το σώμα (εικ. 7: 1253, 846) και σπανιότερα (6 παραδείγματα) κάθετες εγχάρακτες γραμμές (εικ. 7: 1831) ή, σε ένα παράδειγμα, κάθετες ραβδώσεις.⁶ Αρκετά είναι επίσης τα παραδείγματα των απλών ποδιών χωρίς διακόσμηση, τα οποία εμφανίζονται συχνότερα στην πρώιμη ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο (αν και αρκετά από τα παραδείγματα του Βρύσινα σώζονται αποσπασματικά και όχι σε όλο τους το μήκος). Από τα όστρακα πίθων χαρακτηριστική για την ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περίοδο είναι η διακόσμηση ταινίας με σύστημα τεθλασμένων εγχάρακτων γραμμών ή με τη μορφή ιχθυάκανθας (εικ. 7: 1067, 1610)⁷ και σπανιότερα με πλάγιες γραμμές, εμπίεστους ομόκεντρους κύκλους (εικ. 7: 4084, βλ. Haggis 2005, 57, εικ. 55: 85.2) και με ακόσμητη ταινία οριζόντια ή κυματοειδή. Οι λεκάνες και τα λεκανοειδή αγγεία είναι επίσης χαρακτηριστικά και φέρουν βαθιά αυλάκωση κάτω από το χείλος (εικ. 7: 250, 393), με παράλληλα σε πολλούς οικισμούς της Κρήτης σε όλη τη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου.⁸ Τα ειδώλια, κυρίως βοοειδών, που εμφανίζονται στο διάγραμμα της εικόνας 6, σχετίζονται με το υπαίθριο μινωικό ιερό κορυφής και συλλέχθηκαν στα άνδρα του κατά την επιφανειακή έρευνα.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΚΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Μια πρώτη διαπίστωση από τη συνολική εικόνα του επιφανειακού υλικού είναι ότι η διασπορά της κεραμικής δεν εκτείνεται ως τα άκρα του ασβεστολιθικού πυρήνα του Βρύσινα, προς τα βόρεια και δυτικά, όπου υπάρχει ορατότητα και πρόσβαση προς τις εξωτερικές υπώρειες του βουνού και τη γειτονική λοφώδη χώρα, αλλά είναι αποτραβηγμένη σε μεγαλύτερο υψόμετρο στις πλαγιές της κεντρικής κορυφογραμμής. Εδώ εντοπίζονται οι συστάδες του οικισμού, υπογραμμίζοντας τη σημασία της ασφάλειας και της χωροθέτησης της κατοίκησης σε αόρατα, δυσπρόσιτα και προφυλαγμένα σημεία (εικ. 3).⁹ Η διασπορά απλώνεται κατά μήκος μιας νοητής γραμμής που διαχωρίζει το απότομο άνω τμήμα της βραχώδους πλαγιάς της

⁵ Βλ. ενδεικτικά Seiradaki 1960, 21, εικ. 14, Prokopiou 1997, 379 εικ. 20j, Nowicki 2004, 273, εικ. 19.6: T, Mook 2004, 171-172, εικ. 12.7-12.8, Preston Day 2016, 69, εικ. 40.

⁶ Για παράλληλα βλ. ενδεικτικά Nowicki 2008, 61-62 που τοποθετεί την επικράτηση των εμπίεστων σημείων στην προχωρημένη ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, Haggis 2005, 57, Preston Day 2016, 86-87, εικ. 50.

⁷ Για παράλληλα βλ. Nowicki 2004, 272, εικ. 19.5, Preston Day 2016, 101-102, εικ. 59-60.

⁸ Seiradaki 1960, 8, εικ. 5: 1-4, Prokopiou 1997, 377, εικ. 18: k, Kanta – Karetsou 2003, 149, Haggis 2005, 57, εικ. 55: 71.8, εικ. 57: 90: 4, εικ. 65: 99.33-99.35, Nowicki 2008, 105, εικ. 61: KP393.

⁹ Για συζήτηση της οχυρής θέσης και της τοίχισης των πρώιμων ΥΜ ΙΙΙΓ οικισμών βλ. Nowicki 2000, 224-235 και του ιδίου 2018, 127-140.

Εικ. 8. Τομή δρόμου με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου (Ν. Κραχτοπούλου).

κεντρικής κορυφογραμμής του Βρύσινα από τα αμέσως κατώτερα ευρισκόμενα συστήματα ανδρήρων των κοίλων πλαγιών. Η πλειονότητα της κεραμεικής εκτείνεται στα ανώτερα τμήματα των συστημάτων ή στα βραχώδη εξάρματα που χωρίζουν διαδοχικά συστήματα. Οι ίδιες οι κοίλες πλαγιές και οι κοίτες με τις διαμορφώσεις των ανδρήρων δεν αποτελούν κατάλληλα περιβάλλοντα για κατοίκηση. Οι συγκεντρώσεις κεραμεικής στο εσωτερικό τους δεν αντιπροσωπεύουν αρχαιολογικές θέσεις αλλά υλικό που έχει μεταφερθεί μέσω της διάβρωσης από εγκαταστάσεις στα πλευρικά τμήματα των λεκανών απορροής. Αντίθετα, η χρήση των ανώτερων τμημάτων των κοίλων πλαγιών για κατοίκηση τεκμηριώνεται σε διάφορα παραδείγματα (εικ. 8).

Στοιχεία για τη σύνδεση αυτή έδωσε η μελέτη από τη Ν. Κραχτοπούλου μιας στρωματογραφικής τομής στην άκρη του δρόμου που οδηγεί στον χώρο στάθμευσης του Βρύσινα, στην άνω (βορεινή) πλευρά του συστήματος Α (εικ. 8). Στη βάση της στρωματογραφίας διακρίνεται το παλιό έδαφος που καλύφθηκε και διατηρήθηκε θαμμένο από μια πλούσια επίχωση που περιλαμβάνει κεραμική της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου, σε συσχετισμό με δύο κάθετους και έναν παράλληλο στην πλαγιά τοίχους. Η πλαγιά σταθεροποιήθηκε με την κατασκευή του μεταγενέστερου αναλημματικού τοίχου, που έθαψε και προστάτευσε κάτω από το νεότερο άνδρηρο καλλιέργειας τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τις επιχώσεις της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου. Η παραπάνω οικιστική μονάδα, που εκτείνεται βόρεια της λεκάνης του συστήματος Α, περιλαμβάνει και άλλες συγκεντρώσεις κεραμεικής κατά μήκος της άνω πλευράς του δρόμου, που φθάνουν ως τον χώρο στάθμευσης του Βρύσινα, με κατά χώραν ευρισκόμενο υλικό, ενώ οι πυκνότερες κεραμεικής που καταγράφηκαν στο εσωτερικό της λεκάνης του συστήματος Α, σχετίζονται με διαβρωμένο υλικό από τα παραπάνω σημεία (εικ. 3: σύστημα Α).

Ανάλογη χρήση των ανώτερων τμημάτων των κοίλων πλαγιών διακρίνεται και στην περίπτωση άλλων συστάδων (εικ. 3). Από τους δυτικούς πρόποδες του ιερού κορυφής ξεκινά μια σειρά από συστήματα που εκτείνονται κατά μήκος της δυτικής πλαγιάς. Διαχωρίζονται μεταξύ τους από φυσικά εξάρματα και συνδέονται με πυρήνες κατοίκησης. Στις δυτικές πλαγιές της κορυφογραμμής η διασπορά της κεραμεικής εκτείνεται σε μήκος 900 μέτρων, μεταξύ των ισοϋψών των 720 και 760 μέτρων στο βόρειο τμήμα (συστήματα Α-Β), μεταξύ των 760 και 800 μέτρων στο κεντρικό τμήμα (σύστημα C) και μεταξύ των 800 και 840 μέτρων στο νότιο άκρο του συστήματος της δυτικής πλαγιάς (συστήματα D-E). Η διασπορά στο σύστημα Β φαίνεται να

Εικ. 9. Φυσικό πλάτωμα στα βορειοανατολικά του ιερού κορυφής με ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην επιφάνεια.

διατηρείται κατά χώραν στην πλαγιά, ενώ η διασπορά στο μεγάλο σύστημα C αποτελεί προϊόν διάβρωσης από το ανώτερο τμήμα του, καθώς οι πυκνότητες κεραμεικής σημειώνονται στο εσωτερικό της λεκάνης. Στο σύστημα E καταγράφηκε κτίσμα με δεξαμενή που παραπέμπει σε κάποια αγροτική εγκατάσταση της ύστερης αρχαιότητας και των μεσαιωνικών χρόνων (εικ. 4β), ενώ η μινωική θέση βρίσκεται ακριβώς στο πλάτωμα από κάτω, όπου σημειώνεται πυκνότητα κεραμεικής. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε από τη γεωμορφολογική έρευνα η ύπαρξη πιθανής πηγής. Στη συνέχεια, οι συγκεντρώσεις του υλικού εκτείνονται προς τα νοτιοανατολικά και φτάνουν μέχρι τα πλατώματα της κορυφής μεταξύ των ισοϋψών των 800 και 840 μέτρων, όπου συναντούν τις συστάδες σπιτιών της ανατολικής πλαγιάς. Το μονοπάτι στο διάσελο, που κλείνει προς τα νότια την κεντρική κορυφογραμμή, αποτελεί και το όριο προς νότο της διασποράς του υλικού (εικ. 3 σύστημα G). Στην ανατολική πλευρά της κορυφής του Βρύσινα, που είναι περισσότερο ομαλή, η διασπορά της κεραμεικής απλώνεται σε μικρά πλατώματα που φτάνουν ως την κορυφογραμμή στα 850 μέτρα. Το ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ υλικό εκτείνεται μεταξύ των ισοϋψών των

720 και 840 μέτρων σε μήκος 430 περίπου μέτρων στον άξονα Β-Ν και σε πλάτος 250 περίπου μέτρων Α-Δ. Η διασπορά αυτή δεν είναι συνεχόμενη, αλλά εντοπίζονται και εδώ συστάδες υλικού σε διάφορα μικρά πλατώματα που ανοίγονται στην πλαγιά.

Από τις συστάδες της ανατολικής πλαγιάς εξέχουσα θέση κατέχει το φυσικό πλάτωμα που βρίσκεται στα βορειοανατολικά της κορυφής του μινωικού ιερού, σε χαμηλότερο υψόμετρο από την κορυφή, στα 810 μέτρα (εικ. 9). Στο πλάτωμα αυτό εντοπίστηκε συγκέντρωση ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ κεραμεικής, καθώς και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (εικ. 5 άνδηρο Α). Η σύγκριση της πυκνότητας της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ κεραμεικής στην περιοχή αυτή με την πυκνότητα που καταγράφηκε στο αμέσως βορειότερα ευρισκόμενο πλάτωμα του Μινωικού ιερού κορυφής δείχνει τις αλλαγές που συντελέστηκαν σε σχέση με τις ανακτορικές περιόδους (εικ. 5β-δ). Η κεραμική της Παλαιοανακτορικής και Νεοανακτορικής περιόδου περιορίζεται αποκλειστικά στο ιερό κορυφής, σε αντίθεση με τη μεγάλη συγκέντρωση ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ κεραμεικής που σημειώνεται στο χαμηλότερο άνδηρο της ανατολικής πλαγιάς (εικ. 5δ). Διαπιστώνεται εδώ, με χαρακτηριστικό τρόπο, η μετατόπιση του κέντρου βάρους της ανθρώπινης παρουσίας από την κορυφή του ιερού στους ανακτορικούς χρόνους προς τα άνδηρα της ανατολικής πλαγιάς κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, σε ένα πλάτωμα που έχει πλέον οικιστικό χαρακτήρα. Ιδιαίτερο στοιχείο στην περιοχή αυτή αποτελεί η ύπαρξη κτίσματος στη βορειοανατολική παρυφή του πλατώματος σε συσχετισμό με ισχυρό περίβολο, που οριοθετεί το άνδηρο κατά μήκος της βορειοανατολικής πλευράς, στο σημείο όπου αρχίζει η κατωφέρεια και όπου η πρόσβαση είναι περισσότερο ομαλή (εικ. 5δ). Τμήμα του περιβόλου βρίσκεται σε επαφή με τα ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του κτίσματος και εξυπηρετούσε πιθανότατα και κάποια αναλημματική λειτουργία.¹⁰ Η ύπαρξη οχυρωματικών περιβόλων που έκλειναν το σύνολο ή τμήμα των θέσεων είναι γνωστή σε πολλούς οικισμούς της περιόδου (Nowicki 2018, 127-140), ενώ στο Καρφί η πρόσφατη έρευνα εντόπισε τείχος που προστάτευε όχι τον πυρήνα του οικισμού αλλά τα λιγότερο δυσπρόσιτα πλατώματα στα ανατολικά (Wallace 2020, 11-14, εικ. 1.1, 2.2).

Πρόσθετο στοιχείο διαφοροποίησης στη γειτονιά αυτή, σε συσχετισμό με τα ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην παρυφή του πλατώματος, συνιστά η διαφορετική ακολουθία των κεραμικών υλών που αποτυπώνεται στο μεγάλο ποσοστό υψηλά ασβεστιούχου κεραμεικής, ιδιαίτερα πιθαριών, το 60% των οποίων συλλέχθηκε από αυτή την περιοχή (Κορδατζάκη 2010, 467).¹¹ Πάνω από τα μισά πιθάρια είναι από υψηλά ασβεστιούχες συνταγές, όταν στις υπόλοιπες γειτονιές τα 9 στα 10 θραύσματα πίθων είναι από χαμηλά ασβεστιούχες. Τα παραπάνω στοιχεία, όπως η εγγύτητα του ανδρήρου στην κορυφή του Βρύσινα, η διαφοροποίηση της κεραμικής, οι ενδείξεις αποθηκευτικών χώρων, όπως συνάγεται από το μεγάλο ποσοστό ανεύρεσης οστράκων από πιθάρια, καθώς και οι ενδείξεις οχύρωσης, υποδεικνύουν μια πιθανή κοινωνική ή λειτουργική διαφοροποίηση της περιοχής αυτής του οικισμού, η οποία ίσως έχει

¹⁰ Στον Βροντά, ισχυρός αναλημματικός τοίχος υποστήριζε ένα πλατύ άνδηρο που οριοθετούσε το κεντρικό συγκρότημα Α-Β στα ανατολικά (Glowacki 2007, 131 εικ. 14.2, 135-136). Η διαμόρφωση αυτή θυμίζει το σημείο επαφής των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ανδρήρου Α του Βρύσινα με τον εξωτερικό περίβολο που διατρέχει την παρυφή του πλατώματος.

¹¹ Για μια παρόμοια διαφοροποίηση του κτηρίου Α-Β στον Βροντά ως προς τους πίθους βλ. Preston Day 2016, 102.

Εικ. 10. Άποψη του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης σε ύψωμα δυτικά του μινωικού ιερού κορυφής (λήψη από Δ, στο βάθος δεσπόζει η κορυφή του μινωικού ιερού).

τα χαρακτηριστικά μιας κεντρικής περιοχής για τη δράση όλης της κοινότητας ή πιθανώς να συνδέεται με την κατοικία μιας αρχηγικής μορφής.¹²

Η παρουσία της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ κεραμεικής τεκμηριώνεται και στην κορυφή του Βρύσινα στα πλατώματα του προγενέστερου μινωικού ιερού κορυφής, όμως με μικρότερη συχνότητα, όπως υποδεικνύει το υλικό της παλαιότερης ανασκαφής Δαβάρα (Τζαχίλη 2016, 130-144) και η έρευνα επιφανείας (εικ. 5δ). Συγκεκριμένοι τύποι κεραμεικής, όπως οι υψηλές κυλινδρικές βάσεις-υποστάτες (Τζαχίλη 2016, 141-143), τα αγγεία με διαμπερή βάση και οπές στο σώμα και τον λαιμό (Τζαχίλη 2016, 143-144), ζωόμορφα ειδώλια μεγάλου μεγέθους ή σε μια περίπτωση από τη νέα ανασκαφή τμήμα ειδωλίου με καμπανωτή φούστα, του τύπου των γυναικείων ειδωλίων με υψωμένα χέρια (Τζαχίλη, υπό έκδοση), υποδηλώνουν τον διαφορετικό χαρακτήρα των ΥΜ ΙΙΙΓ καταλοίπων στην κορυφή του παλαιότερου μινωικού ιερού. Ιδιαίτεροι τύποι αγγείων και ειδώλια με υψωμένα χέρια ανευρίσκονται σε σύνδεση με ιερά σε διάφορους ΥΜ ΙΙΙΓ οικισμούς (ενδεικτικά Preston Day κ.ά. 2006, Τσιπορούλου 2009). Τα ιερά αυτά διαθέτουν δομημένους χώρους και αρχιτεκτονική διαμόρφωση και έχουν έναν διαφορετικό χαρακτήρα σε σύγκριση με τα υπαίθρια ιερά της παλαιοανακτορικής και νεοανακτορικής περιόδου. Περιλαμβάνουν ένα κτήριο με εξωτερικό και εσωτερικό δωμάτιο, καθώς και ένα θρανίο ως χώρο εναπόθεσης ειδωλίων και αγγείων και διαχωρίζονται χωρικά από τις συστάδες κτισμάτων οικιστικού χαρακτήρα (Klein – Glowacki 2009, Wallace 2020, 14-18). Αν και στην ανασκαφή του Βρύσινα δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, η ύπαρξη ενός αντίστοιχου ιερού

¹² Για παραδείγματα κεντρικών κτιρίων ειδικής λειτουργίας σε ΥΜ ΙΙΙΓ οικισμούς της ανατολικής Κρήτης και συζήτηση της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης βλ. Wallace 2011, 329-332, Preston Day – Snyder 2004.

της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου στην κορυφή του προγενέστερου μινωικού ιερού κορυφής, ίσως στη θέση όπου βρίσκεται το εκκλησάκι του Αγίου Πνεύματος, θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανή, με βάση την ιδιαίτερη τυπολογία των κεραμεικών ευρημάτων της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περιόδου, τον κεντρικό τοπογραφικό χαρακτήρα της θέσης, σε σχέση με τις οικιστικές συστάδες περιμετρικά, αλλά και την ακαταλληλότητα της ίδιας της κορυφής για κατοίκηση. Η ύπαρξη ενός υπαίθριου ιερού είναι επίσης πιθανή, καθώς υπαίθρια ιερά με εξωαστικό χαρακτήρα είναι γνωστά στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, όπως στο παράδειγμα του Ανάβλοχου (Gaignerot-Driessen 2019, 67-69). Τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσαν να υποδεικνύουν μια διαφορετικού τύπου αναβίωση της λατρευτικής δραστηριότητας στην κορυφή του Βρύσινα, χωρίς τα χαρακτηριστικά του ευρύτερου υπερτοπικού ιερού, αλλά σε σύνδεση με τις γειτονιές του ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ οικισμού.

Στοιχεία διαφοροποίησης, συγκριτικά με τις οικιστικές συστάδες στις πλαγιές της κεντρικής κορυφογραμμής του Βρύσινα, διακρίνονται σε μια γειτονιά που εκτείνεται σε κοντινή χαμηλότερη κορυφή, στα δυτικά του μινωικού ιερού κορυφής, σε υψόμετρο 730 μέτρων. Η θέση αυτή έχει τη μορφή μιας περιμετρικά τειχισμένης ακρόπολης, με ιδιαίτερο στοιχείο την ύπαρξη ισχυρού οχυρωματικού περιβόλου (εικ. 10). Ο περίβολος ακολουθεί την περίμετρο του πλατώματος της κορυφής και περιλαμβάνει στο εσωτερικό και το δυτικό τμήμα της λεκάνης του συστήματος L (εικ. 3). Πλευρικά της λεκάνης, σε μικρά διαδοχικά άνδρα, αναπτύσσονται ορθογώνια κτίσματα, των οποίων η αρχιτεκτονική μορφή είναι ορατή. Τα ανώτερα άνδρα στο εσωτερικό τμήμα της λεκάνης L φράζονται προς νότο από το νότιο τμήμα του περιβόλου, που ενώνει τα βραχώδη εξάρματα στα ανατολικά και δυτικά και δημιουργεί ένα φράγμα προς το εσωτερικό της ακρόπολης και την κορυφή του λόφου. Πρόσθετη οχυρωματική προστασία προσφέρει ένα διατείχισμα που είναι ορατό στην ανατολική πλαγιά του λόφου, το οποίο διατρέχει χαμηλότερα την πλαγιά με προσανατολισμό Β-Ν, σχεδόν παράλληλα με το ανατολικό τμήμα του περιβόλου, φράζοντας την άνοδο προς την κορυφή (εικ. 3: γραμμική διαμόρφωση ανατολικά του συστήματος L). Το ύψωμα της ακρόπολης, αν και αποτελεί προέκταση της κεντρικής κορυφογραμμής του Βρύσινα προς τα δυτικά, φαίνεται πως διαμορφώνει μια χωριστή ενότητα, τουλάχιστον χωρικά, και δεν αποτελεί τμήμα της ενιαίας διασποράς των συστάδων σπιτιών της ανατολικής και δυτικής πλαγιάς του Βρύσινα που εκτείνονται διάσπαρτα σε μεγάλη έκταση. Η παραπάνω θέση επικεντρώνεται στην οχυρή κορυφή του λόφου, καταλαμβάνει μικρότερη έκταση και αναπτύσσεται στο εσωτερικό οχυρωματικού περιβόλου, που προσφέρει μεγαλύτερη προστασία. Θυμίζει θέσεις της πρώιμης ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου σε απόκρημνα ή οχυρωμένα υψώματα, όπως το Φρατί Κεφάλι και άλλες θέσεις (Nowicki 2000, 204 και του ιδίου 2018, 136-137, εικ. 10.22), που εγκαταλείφθηκαν στη συνέχεια, με μετατόπιση της κατοίκησης σε χαμηλότερους και ομαλότερους λόφους. Οι οικιστικές συστάδες της κεντρικής κορυφογραμμής του Βρύσινα βρίσκονται ωστόσο σε μεγαλύτερο υψόμετρο, αν και σε περισσότερο ομαλά σημεία της πλαγιάς, σε σχέση με την τειχισμένη δυτική ακρόπολη, ενώ μια χρονολογική διαφοροποίηση των καταλοίπων των θέσεων αυτών δεν μπορεί να τεκμηριωθεί προς το παρόν με βάση τα επιφανειακά ευρήματα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα αποτελέσματα της έρευνας επιφανείας του Βρύσινα τεκμηριώνουν μια ευρεία οίκηση και ένα πολυάνθρωπο τοπίο που συμφωνεί με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις και την οικιστική προσαρμογή σε ορεινά περιβάλλοντα κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο στις ορεινές περιοχές της Κρήτης. Εμφανής είναι η προτίμηση για τα ψηλότερα και δυσπρόσιτα σημεία των πλαγιών της κεντρικής κορυφογραμμής του Βρύσινα στο εσωτερικό του οροπεδίου, υποδηλώνοντας τη σημασία της ασφάλειας την περίοδο αυτήν, αλλά και τις αλλαγές στους τρόπους παραγωγής και την κοινωνική σύνθεση.¹³ Η κατανομή της κεραμικής προσφέρει στοιχεία για τη δομή και τη χωρική οργάνωση του οικισμού σε συστάδες αλληλεξαρτώμενων σπιτιών ή νοικοκυριών, που μοιράζονται οικιστικά διαφορετικά σημεία των πλαγιών της κεντρικής κορυφογραμμής του Βρύσινα και είναι προσανατολισμένες προς τους θύλακες των πλαγιών και του κεντρικού οροπεδίου. Οι συγκεντρώσεις κεραμικής συνδέονται με κτιριακά σύνολα που δημιουργούν ένα διάσπαρτο οικιστικό τοπίο με μικρές αποστάσεις μεταξύ των σπιτιών, όπως στο παράδειγμα της τοπογραφίας του οικισμού Φόνισσες Ατσιπάδων (Nowicki 2000, 204-206, εικ. 122) ή του ανεσκαμμένου οικισμού στον Βροντά (Klein – Glowacki 2016, 44-46, εικ. 21, Preston Day – Glowacki 2012), και όχι για έναν πυκνό οικιστικό πυρήνα που αναπτύσσεται αθροιστικά και σε έκταση, όπως στο παράδειγμα του Καρφίου (Pendlebury κ.ά. 1938, πίν. ΙΧ-Χ). Η πιθανή παρουσία ενός ιερού στην κορυφή του Βρύσινα και ενός κτιρίου με οχυρά χαρακτηριστικά και ιδιαίτερη λειτουργία στο χαμηλότερο πλάτωμα στα βορειοανατολικά της κορυφής, αποτελούν πιθανούς συνεκτικούς παράγοντες για το σύνολο της κοινότητας. Στοιχεία διαφοροποίησης διακρίνονται επίσης στην τείχιση της δυτικής γειτονιάς που παίρνει τη μορφή μιας τειχισμένης ακρόπολης και θα μπορούσε να εξυπηρετεί έναν ιδιαίτερο αμυντικό ρόλο, καθώς βρίσκεται στην είσοδο του κεντρικού οροπεδίου του Βρύσινα.

Σε υψηλότερα τοπογραφικά σημεία στην πλαγιά της κεντρικής κορυφογραμμής του Βρύσινα, πάνω από τις διασπορές κεραμικής που συνδέονται με την οικιστική ζώνη, εντοπίζονται άνδηρα που δεν σχετίζονται με πυκνότητες κεραμικού υλικού. Η απότομη πλαγιά συνηγορεί στον μη οικιστικό χαρακτήρα αυτής της ζώνης. Σε πολλά σημεία, το κατώτερο όριο των ανδρών συμπίπτει με την πορεία του μονοπατιού στην πλαγιά που υποστηρίζεται από τους μεγαλιθικούς αναλημματικούς τοίχους που ακολουθούν τις ισοϋψείς. Σε άλλες περιπτώσεις, τα άνδηρα έχουν τη μορφή μικρών ημικυκλικών πλατφορμών και φαίνεται να υποστήριζαν δέντρα. Δεν θα ήταν απίθανο να υπήρχε μια ζώνη με καρποφόρα δέντρα πάνω από τον οικισμό ή χώροι εργασίας ή μικρά μαντριά. Στα αμέσως κατώτερα συστήματα της πλαγιάς, δίπλα ή αμέσως κάτω από την οικιστική ζώνη, θα μπορούσαν να εκτείνονται μικροί κήποι. Εδώ, οι βαθιές επιχώσεις περιλαμβάνουν υλικό της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου σε παλαιά επίπεδα καλλιέργειας. Τέλος, σε ακόμα χαμηλότερο επίπεδο, στις επίπεδες προσχωσιγενείς λεκάνες του οροπεδίου, αναπτύσσονται θαυμάσια περιβάλλοντα καλλιέργειας δημητριακών και βοσκότοποι. Πρόκειται για ένα αυτάρκες οικιστικό σχήμα, προσαρμοσμένο στο κατακερματισμένο ορεινό τοπίο, σε σύνδεση με τη γειτονική καλλιεργήσιμη γη και τα βοσκοτόπια, το οποίο παραπέμπει σε ένα μεικτό αγροτικό σύστημα και όχι αποκλειστικά σε μια οικονομία της κτηνοτροφίας.¹⁴

¹³ Nowicki 2008, 83-85 για μια σύνοψη των οικιστικών αλλαγών μεταξύ του τέλους της ΥΜ ΙΙΙΒ και των αρχών της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου. Βλ. επίσης Haggis 1993 και 2005, Hallager & Hallager 2000, Nowicki 2000 και 2018, Wallace 2003 και 2020, Tsiropoulou 2004.

¹⁴ Για κριτική του μοντέλου της εξειδικευμένης κτηνοτροφικής βάσης των οικισμών της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περιόδου βλ.

Σε σχέση με το προγενέστερο μινωικό ιερό κορυφής, δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποστηρίζουν τη συνέχιση της λειτουργίας του ως χώρου δημιουργίας μιας υπερτοπικής ταυτότητας μέσω της λατρείας, όπως στις ανακτορικές περιόδους. Το κενό μεταξύ της ΥΜ ΙΒ και της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου είναι σαφές και δημιουργεί μια σημαντική τομή. Θα μπορούσαμε ωστόσο να υποστηρίξουμε ότι διατηρήθηκε η μνήμη του χαρακτήρα των κορυφών ως τοπόσημο και ως σημείο αναφοράς στο ορεινό τοπίο. Η μελέτη της κεραμικής από το ιερό κορυφής μαρτυρεί την αναβίωση της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή του ιερού από την ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο (Τζαχίλη 2016, 130-144). Αντίστοιχα στοιχεία αναβίωσης της λατρείας σημειώνονται και σε άλλα ιερά κορυφής, όπως στον Κόφινα (Spiliotopoulou 2014, 170-171) και στον Γιούχτα (Karetsou 2003). Οι κορυφές αυτές δημιουργούν από τοπογραφικής πλευράς ένα στοιχείο συνέχειας, γύρω από το οποίο οργανώνονται χωροτακτικά οι κοινωνικές μονάδες σε αυτήν την περίοδο μετασχηματισμού του κρητικού τοπίου, ακόμα και αν δεν ταυτίζεται πάντοτε η θέση των προγενέστερων ιερών με τους νέους οικισμούς.¹⁵ Ένα άλλο στοιχείο που συνδέει τα μινωικά ιερά κορυφής με τη θέση των ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ οικισμών, είναι η χωροθέτησή τους πάνω σε άξονες επικοινωνίας που διασχίζουν τους ορεινούς όγκους (Σμπόνιας 2011). Ο εντοπισμός ενός ΥΜ ΙΙΙΓ οικισμού στον Βρύσινα, από όπου διέρχεται ένας κύριος άξονας επικοινωνίας της βόρειας ακτής του Ρεθύμνου προς τη νότια Κρήτη, μέσω της κοιλάδας του Αγίου Βασιλείου, καλύπτει ένα γεωγραφικό κενό στις γνωστές θέσεις μεταξύ της βόρειας ακτής και των ΥΜ ΙΙΙΓ οικισμών νοτιότερα.¹⁶

Σε σχέση με τον χαρακτήρα της οικιστικής εξάπλωσης στον Βρύσινα, ο Nowicki έχει υποστηρίξει πως τα βουνά αποτέλεσαν ένα είδος προσωρινών ορεινών καταφυγίων κατά το πρώιμο στάδιο κατάρρευσης του οικιστικού συστήματος, στο μεταίχμιο της ΥΜ ΙΙΙΒ/ΙΙΙΓ περιόδου, με βραχύβιες διάσπαρτες εγκαταστάσεις μη μόνιμου χαρακτήρα που είτε εγκαταλείφθηκαν είτε μετεξελίχθηκαν στη συνέχεια σε κανονικούς οικισμούς, και περιλαμβάνει τον Βρύσινα πιθανώς σε αυτή την κατηγορία (Nowicki 2018, 136-137). Η έρευνα επιφανείας τεκμηριώνει μια περισσότερο σύνθετη χωροτακτική οργάνωση στον Βρύσινα, με τον διάσπαρτο χαρακτήρα των συστάδων κατοίκησης σε μια ευρεία έκταση, έναν πυκνό πληθυσμό και μια διάρκεια των εγκαταστάσεων που εκτείνεται από την πρώιμη ΥΜ ΙΙΙΓ ως και την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Μετά την Πρωτογεωμετρική περίοδο, τα ευρήματα των πρώιμων ιστορικών χρόνων είναι πενιχρά και δεν τεκμηριώνουν μια συνέχεια ή μια σύνδεση με το φαινόμενο της ανάδυσης των πόλεων, όπως παρατηρείται σε άλλες θέσεις της ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ περιόδου (D'Agata 1999, Τζαχίλη, υπό έκδοση). Σε σχέση με την αντίληψη των ορεινών περιοχών μετά την κατάρρευση των υφιστάμενων κοινωνικο-πολιτικών δομών στα τέλη της Εποχής του Χαλκού, θα μπορούσαμε να τονίσουμε τα στοιχεία συνέχειας στην αντίληψη του βουνού ως βιωμένου τοπίου, όπου καθημερινές πράξεις δημιουργούν μια αίσθηση του χώρου και ένα σύστημα αναφοράς (Ingold 2000, 190-8), μέσα από σχετιζόμενες δραστηριότητες που απλώνονται στο ορεινό τοπίο, παραγωγικού, κοινωνικού, λατρευτικού ή οικιστικού χαρακτήρα. Τα στοιχεία αυτά, σε διαφορετικές χρονικότητες και με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά, μετατρέπουν το ορεινό τοπίο

Wallace 2003, 605-624 και Wallace 2020, 309 για τις διαφοροποιημένες στρατηγικές αγροτικής παραγωγής στο παράδειγμα του Καρφίου.

¹⁵ Βλ. συζήτηση σε Gaignerot-Driessen 2019.

¹⁶ Για τις θέσεις της δυτικής Κρήτης και της ευρύτερης περιοχής του Ρεθύμνου ως τη νότια ακτή βλ. Moody 2004, 256-257, εικ. 18.4, Nowicki 2000, 194-214 (Σπηλι Βορύζι, Ατσιπάδες Φόνισσες, Ορνέ Κάστελος κ.ά.).

σε χώρο πολιτισμικής ενσωμάτωσης και κάνουν λιγότερο έντονη την εικόνα της ρήξης της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου, όταν η κατοίκηση μεταφέρθηκε στις απόκρημνες και προστατευμένες πλαγιές του ορεινού όγκου του Βρύσινα.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά τις διευθύντριες της ανασκαφής κα Ι. Τζαχίλη και κα Ε. Παπαδοπούλου για την ερευνητική πρόσκληση και την πραγματοποίηση της έρευνας επιφανείας στο πλαίσιο του ευρύτερου προγράμματος του Βρύσινα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία των Ν. Κραχτοπούλου (γεωμορφολογική μελέτη), Γ. Κορδατζάκη (πετρογραφική ανάλυση και μελέτη κεραμικής) και Ε. Farinetti (τοπογραφικές αποτυπώσεις), με τη συμμετοχή φοιτητών του Πανεπιστημίου Κρήτης και την οικονομική υποστήριξη του INSTAP. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μ.Ε. Αντωνογιαννάκης (2000), «Τοπωνύμια της κτηματικής περιφέρειας του χωριού Σελλί», *Τα Κρητικά Τοπωνύμια. Διήμερο Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 6-7 Νοεμβρίου 1998*, Ρέθυμνο, Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 29-60.
- Κ. Δαβάρας (1974), «Ανασκαφή ΜΜ Ιερού Κορυφής Βρύσινα Ρεθύμνης», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, τ. 7 (1974), 210-213.
- Anna Lucia D'Agata (1999), «Defining a pattern of continuity during the Dark Age in central-western Crete: ceramic evidence from the settlement of Thronos/Kephala (Ancient Sybrita)», *SMEA*, τ. 41 (1999), 181-218.
- Leslie Preston Day (2016), «The Pottery», Leslie Preston Day – Geraldine C. Gesell (επιμ.), *Kavousi IIC: The Late Minoan IIC Settlement at Vronda: Specialist Reports and Analyses* (Prehistory Monographs 52), Philadelphia, INSTAP Academic Press, 47-116.
- Leslie Preston Day – Kevin T. Glowacki (2012), *Kavousi IIB. The Late Minoan IIC Settlement at Vronda. The Buildings on the Periphery* (Prehistory Monographs 39), Philadelphia, INSTAP Academic Press.
- Leslie Preston Day – Lynn M. Snyder (2004), «The 'Big House' at Vronda and the 'Great House' at Karphi: evidence for social structure in LM IIC Crete», Leslie Preston Day – Margaret S. Mook – James D. Muhly (επιμ.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference* (Prehistory Monographs 10), Philadelphia, INSTAP Academic Press, 63-79.
- Peter M. Day – Louise Joyner – Vassilis Kilikoglou – Geraldine C. Gesell (2006), «Goddesses, Snake Tubes, and Plaques: Analysis of Ceramic Ritual Objects from the LM IIC Shrine at Kavousi», *Hesperia*, τ. 75 (2006), 137-175.
- Florence Gaignerot-Driessen (2019), «From Peak Sanctuaries to hilltop settlements: reshaping a landscape of Memory in Late Minoan IIC Crete», Elisabetta Borgna – Ilaria Caloi – Filippo Maria Carinci – Robert Laffineur (επιμ.), *Μνήμη / Mneme Past and Memory in the Aegean Bronze Age (Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018)* (Aegaeum 43), Leuven – Liège, 65-70.
- Kevin T. Glowacki (2007), «House, Household, and Community at LM IIC Vronda», R. Westgate – N. Fisher – J. Whitley (επιμ.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference held at Cardiff University 17-21 April 2001* (British School at Athens Studies 15), London, 129-139.

- Donald C. Haggis (1993), «Intensive survey, traditional settlement patterns, and Dark Age Crete: The case of Early Iron Age Kavousi», *Journal of Mediterranean Archaeology*, τ. 6 (1993), 131-174.
- Donald C. Haggis (2005), *Kavousi I: The Archaeological Survey of the Kavousi Region* (Prehistory Monographs 16), (Geraldine C. Gesell and Leslie Preston Day (επιμ.), , Philadelphia, INSTAP Academic Press.
- Donald C. Haggis – Margaret S. Mook (1993), «The Kavousi Coarse Wares: A Bronze Age Chronology for Survey in the Mirabello Area, East Crete», *AJA*, τ. 97 (1993), 265-293.
- Eric Hallager – Birgitta P. Hallager (επιμ.) (2000), *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania, 1970-1987. II: The Late Minoan IIIC Settlement* (ActaAth 4, 47.2), Stockholm, The Swedish Institute at Athens.
- Tim Ingold (2000), *The Perception of the Environment. Essays in livelihood, dwelling and skill*, London, Routledge.
- Athanasia Kanta – Alexandra Karetsou (2003), «The Acropolis of Kastrokephala and its pottery», Sigrid Deger-Jalkotzy – Michaela Zavadil (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms (Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna May 7th and 8th, 2001)*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 310), 145-165.
- Alexandra Karetsou (2003), «Juktas Peak Sanctuary. Notes on the 12th century material», *AM*, τ. 118 (2003), 49-65.
- Nancy Klein – Kevin T. Glowacki (2009), «From Kavousi Vronda to Dreros: architecture and display in Cretan cult buildings», A.-L. D'Agata – A. van de Moortel (επιμ.), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell* (Hesperia Suppl. 42), Princeton, 153-174.
- Nancy L. Klein – Kevin T. Glowacki (2016), «The Architecture of Vronda», Leslie Preston Day – Geraldine C. Gesell (επιμ.), *Kavousi IIC: The Late Minoan IIIC Settlement at Vronda: Specialist Reports and Analyses* (Prehistory Monographs 52), Philadelphia, INSTAP Academic Press, 1-46.
- B.A. Knapp – S.W. Manning (2016), «Crisis in context: the end of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean», *AJA*, τ. 120 (2016), 99-149.
- Γεωργία Κορδατζάκη (2007), *Ιερό Κορυφής Βρύσινα Ρεθύμνου: ένα σύνθετο τεχνοσύστημα χρήσης της MM IB - MM III/ΥΜ ΙΑ*, Διδακτορική Διατριβή, Παν/μιο Κρήτης.
- Γεωργία Κορδατζάκη (2010), «Επιφανειακή Έρευνα στα Ορεινά του Ρεθύμνου. Ενδεικτική Ανάλυση Κεραμικής από τον Βρύσινα», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1 (Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008)*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 464-475.
- Γεωργία Κορδατζάκη (2016), «Μελέτη Τεχνολογίας και Προέλευσης της Κεραμικής», Ίρις Τζαχίλη (επιμ.), *Βρύσινας II. Η Κεραμική της Ανασκαφής 1972-1973. Συμβολή στην Ιστορία του Ιερού Κορυφής*, Αθήνα, Τα Πράγματα, 263-304.
- Charlotte Langhor (2017), «The Late Minoan IIIB Phase on Crete», Charlotte Langhor (επιμ.), *How Long is a Century? Late Minoan IIIB Pottery. Relative Chronology and Regional Differences* (Aegis 12), Louvain-la-Neuve, Presses universitaires de Louvain, 11-35.
- Jennifer Moody – H.L. Robinson – J. Francis – L. Nixon – L. Wilson (2003), «Ceramic Fabric Analysis and Survey Archaeology: The Sphakia Survey», *BSA*, τ. 98 (2003), 37-105.
- Jennifer Moody (2004), «Western Crete in the Bronze Age: A Survey of the Evidence», Leslie Preston Day – Margaret S. Mook – James D. Muhly (επιμ.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference* (Prehistory Monographs 10), Philadelphia, INSTAP Academic Press, 247-264.
- Margaret S. Mook (2004), «From Foundation to Abandonment: New Ceramic Phasing for the Late Bronze Age and Early Iron Age on the Kastro at Kavousi», Leslie Preston Day – Margaret S. Mook – James D. Muhly (επιμ.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference* (Prehistory Monographs 10), Philadelphia, INSTAP Academic Press, 164-179.

- I. Μυλωνάκης (1991), *Γεωλογικός Χάρτης της Ελλάδος 1:50.000 Φύλλο Πέραμα*, Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών.
- Krzysztof Nowicki (2000), *Defensible Sites in Crete c. 1200 – 800 B.C. (LM IIIB/IIIC through Early Geometric)* (Aegaeum 21), Liège/Austin.
- Krzysztof Nowicki (2004), «South of Kavousi, East of Mochlos: The West Siteia mountains at the end of the Bronze Age», Leslie Preston Day – Margaret S. Mook – James D. Muhly (επιμ.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference* (Prehistory Monographs 10), Philadelphia, INSTAP Academic Press, 265-280.
- Krzysztof Nowicki (2008), *Monastiraki Katalimata. Excavation of a Cretan Refuge Site, 1993-2000* (Prehistory Monographs 24), Philadelphia, INSTAP Academic Press.
- Krzysztof Nowicki (2011), «Settlement in crisis: The end of the LM/LH IIIB and early IIIC in Crete and other South Aegean islands'», A. Mazarakis Ainian (επιμ.) *The 'Dark Ages' Revisited, Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, University of Thessaly Press, 435-450.
- Krzysztof Nowicki (2014), *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean*, Boston & Berlin, DeGruyter.
- Krzysztof Nowicki (2018), «The Late 13th c. BCE Crisis in the East Mediterranean. Why the case of Crete matters?», Jan Driessen (επιμ.), *An Archaeology of Forced Migration. Crisis-induced mobility and the Collapse of the 13th c. BCE Mediterranean* (Aegis 15), Louvain-la-Neuve, Presses universitaires de Louvain, 117-148.
- Ελένη Παπαδοπούλου – Ίρις Τζαχίλη (2010α), «Συστηματική ανασκαφή στο ιερό κορυφής του Βρύσινα, Ν. Ρεθύμνης: προκαταρκτική παρουσίαση», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, Α2, Χανιά, 293-312.
- Ελένη Παπαδοπούλου – Ίρις Τζαχίλη (2010β), «Ανασκαφή στο Ιερό Κορυφής του Βρύσινα Νομού Ρεθύμνης», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1 (Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008)*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 452-463.
- H.W. Pendlebury – J.D.S. Pendlebury – M. Money-Coutts (1938), «Excavations in the plain of Lasithi III. Karfi. A city of refuge of the Early Iron Age in Crete», *BSA*, τ. 38 (1938), 57-148.
- Niki Prokopiou (1997), «LM III Pottery from the Greek-Italian Excavations at Sybritos Amariou», E. Hallager – B. P. Hallager (επιμ.), *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology: Acts of a Meeting Held at the Danish Institute at Athens, August 12–14, 1994* (Monographs of the Danish Institute at Athens 1), Athens, Danish Institute at Athens, 371-400.
- Oliver Rackham – Jennifer Moody (1996), *The Making of the Cretan Landscape*, Manchester, Manchester University Press.
- Mercy Seiradaki (1960), «Pottery from Karphi», *BSA*, τ. 55 (1960), 1-37.
- Κώστας Σμπόνιας (2011), «Ορεινά περάσματα και όρη στη μινωική Κρήτη. Η περίπτωση του Βρύσινα», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, Α2: Προϊστορικοί Χρόνοι, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος 'Ο Χρυσόστομος', 511-531.
- Alexia Spiliotopoulou (2014), «Kophinas Peak Sanctuary. Preliminary results of the pottery study», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΛΔ' (2014), 163-182.
- Ίρις Τζαχίλη (2016), *Βρύσινες II. Η Κεραμική της Ανασκαφής 1972-1973. Συμβολή στην Ιστορία του Ιερού Κορυφής*, Αθήνα, Τα Πράγματα.
- Ίρις Τζαχίλη (υπό έκδοση), «Μεταξύ μινωικού Βρύσινα και αρχαϊκού Ονιθέ: οι οικισμοί στους πρόποδες του ιερού Κορυφής και η ανάδυση της πόλης», Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Ονιθέ Γουλεδιανών: Ίχνη Αποτυπώματα και Εγγραφές ενός Πολιτιστικού Τοπίου. Πρακτικά της 4ης Επιστημονικής Συνάντησης για την Ονιθέ (Γουλεδιανά, 1 Σεπτεμβρίου 2019)*.
- Yannis Tzedakis – Holley Martlew – Robert Arnott (επιμ.) (2018), *The Late Minoan III Necropolis of Armenoi*.

Volume I: Introduction and Background (Prehistory Monograph 60), Philadelphia, INSTAP Academic Press.

Peter D. Tomkins (2008), «Time, Space and the Reinvention of the Cretan Neolithic», Peter D. Tomkins – Valasia Isaakidou (επιμ.), *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 8), Oxford, Oxbow Books, 21-48.

Metaxia Tsipopoulou (2004), «Halasmenos: destroyed but not invisible. New insights on the LM IIIC period in the isthmus of Ierapetra. First presentation of the pottery from the 1992-1997 campaigns», Leslie Preston Day – Margaret S. Mook – James D. Muhly (επιμ.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference* (Prehistory Monographs 10), Philadelphia, INSTAP Academic Press, 103-123.

Metaxia Tsipopoulou (2009), «Goddesses for “Gene”? The Late Minoan IIIC Shrine at Halasmenos, Ierapetra», Anna Lucia D’Agata – Aleydis Van de Moortel (επιμ.), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell* (Hesperia Supplements 42), Princeton, N. J., American School of Classical Studies at Athens, 121-136.

Χαράλαμπος Γ. Φασούλας (2001), *Οδηγός υπαίθρου για τη γεωλογία της Κρήτης*, Ηράκλειο, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης.

Saro Wallace (2003), «The Changing Role of Herding in the Early Iron Age of Crete: Some Implications of Settlement Shift for Economy», *AJA*, τ. 107 (2003), 601-627.

Saro Wallace (2010), *Ancient Crete. From Successful Collapse to Democracy’s Alternatives, Twelfth to Fifth Centuries BC*, Cambridge, Cambridge University Press.

Saro Wallace (2011), «Tradition, status competition and the templates of domestic and special buildings, 1200-1000 BC», K. Glowacki – N. Vogeikoff-Brogan (επιμ.), *STEGA: the archaeology of houses and households in ancient Crete from the Neolithic period through the Roman era*, Princeton, American School of Classical Studies at Athens, 323-332.

Saro Wallace (2020), *Karphi Revisited. A Settlement and Landscape of the Aegean Crisis Period c. 1200-1100 BC* (Supplementary volume 50), London, The British School at Athens.